"पञ्चात्विष्णजमाश्रितो रतिपतिर्देवस्य रत्नोत्पले।
बिभ्रत्या समभेत्यवं धनुरिषून् पौष्पान् वहन् पञ्च च॥")
देशविशेषस्थस्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो यथा,—
"वाचि श्रीमाथुरीणां जनकजनपदस्थायिनीनां कटाक्षे
दम्भे गौड़ाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कलप्रेयसीनाम्।
तैलङ्गीनां नितम्बे सजलघनरुचौ केरलीकेशपाशे
कार्णाटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गूर्जरीणां स्तनेषु॥"
इति साहित्यदर्पणम्॥
रतिपाशकः, पुं, (रतेः पाश इव। ततः स्वार्थे कन्।) रतिबन्धविशेषः। यथा,—
"पीड़येदूरुयुग्मेन कासुकी यदि सुन्दरीम्।
रतिपाशस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः॥"
इति स्मरदीपिका॥
रतिप्रियः, पुं, (रतेः प्रियः।) कामदेवः। इति शब्दरत्नावली॥ सुरतप्रियश्च॥ (स्त्री, शक्तिविशेषः। यथा, देवीभागवते। ७। ३०। ६८।
"गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया॥")
रतिमदा, स्त्री, (रतेर्मदोऽस्याः।) अश्वरसः। यथा,—
"स्वर्णानन्दा रतिमदाश्वरसः सुमदात्मजा॥"
इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतिमन्दिरं, क्ली, (रतेर्मन्दिरमिव।) योनिः। इति जटाधरः॥ मैथुनगृहम्। यथा,—
"सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि व्याहृतं
चेतः कान्तसमीहितावधि पदन्यासावधि प्रेक्षितम्।
हास्यं चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि मौनावधिः
सर्व्वं सावधि नावधिः कुलसुवां प्रेम्णः परं केवलम्॥"
इति रसमञ्जरी॥
रतिमित्रः, पुं, (रतौ मित्रः सूर्य्य इव।) रतिबन्धविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"पातयेदूरुयुग्मे च कासुकं यदि कासुकी।
रतिमित्रस्तदाख्यातः कामिनीनां सुखावहः॥"
इति रतिमञ्जरी॥
रतिरमणः, पुं, (रत्या रमणः।) कामदेवः। इति त्रिकाण्डशेषः॥
रतिलक्षं, क्ली, (रतिं लक्षयतीति। लक्षि + अच्।) त्रिभुवनम्। इति हारावली। ५०॥
रतिसत्वरा, स्त्री, (रतौ सत्वरा।) चिरञ्जीवा। इति शब्दचन्द्रिका॥ पिड़िङ्ग प्राक इति भाषा॥
रतिसुन्दरः, पुं, (रत्या सुन्दरः सुखावहः।) रतिबन्धविशेषः। तस्य लक्षणं यथा,—
"नारीपदद्वयं कामी धारयेद्धृदये यदि।
धृतकण्ठो रमेत् कामी बन्धः स्याद्रतिसुन्दरः॥"
इति रतिमञ्जरी स्मरदीपिका च॥
रतुः, स्त्री, (ऋतीयते इति। स्मर्य्यादर्थक ऋतसौत्रधातुः + "ऋतेरम् च।" उणा० १। ६४। इति कुः। अम् च।) देवनदी। सत्यवाक्। इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः॥
रतोदहः, पुं, (रतं उदहति प्रापयतीति। उत् + वह् + अच्।) कोकिलः। इति शब्दमाला॥
रत्नं, क्ली, (रमयति हर्षयतीति। रम् + णिच् + "रमेस्तः च।" उणा० ३। १४। इति नः तकारश्चान्तादेशः।) अश्मजातिः। मुक्तादि। तत्पर्य्यायः। मणिः २। इत्यमरः॥ (यथा, कुमारे। ५। ४५।
"न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्॥")
स्वजातिश्रेष्ठः। इति मेदिनी॥ (यथा, मार्कण्डेये। ८५। ४५।
"स्त्रीरत्नमतिचार्व्वङ्गी द्योतयन्ती दिशस्त्विषा।")
माणिक्यम्। वज्रम्। इति राजनिर्घण्टः॥*॥
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम्। यथा,—
सूत उवाच।
"वक्ष्मि परीक्षां रत्नानां बलो नामासुरोऽभवत्।
इन्द्राद्या निर्ज्जितास्तेन निर्जेतुं तेन शक्यते॥
वरयाञ्चेन पशुतां याचितः स सुरैर्मखे।
बलो ददौ स्वपशुतामतिसत्त्वो मखे हतः॥
पशुवत्स विशेत् स्तम्भे स्ववाक्याशनियन्त्रितः।
बलो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया॥
तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्म्मणा।
कायस्यावयवाः सर्व्वे रत्नबीजत्वमाययुः॥
देवानामथ यक्षाणां सिद्धानां पवनाशिनाम्।
रत्नबीजमयं ग्राहः समुद्भानभवत्तदा॥"*॥
अथ तस्याकरस्थानानि यथा,—
"तेषान्तु पततां वेगाद्विमानेन विहायसा।
यद्यत् पपात रत्नानां बीजं क्वचन किञ्चन॥
महोदधौ सरिति वा पर्व्वते कानने वापि वा।
तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधेयगौरवात्॥
तेषु रत्नोद्भवस्थानाधिष्ठात्र्यश्च हानि च।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च॥
वज्रमुक्ताश्मसमयः सपद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः।
अपि चेन्द्रनीलमणिवरवैदूर्य्याश्च पुष्परागाश्च।
कर्केतनं सपुलकं रुधिराक्षसमन्वितं तथा स्फटिकम्।
विद्रुममणिश्च यत्राद्युद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः॥*॥
आकारवर्णौ प्रथमं गुणदोषौ तत्फलं परीक्षा च।
मूल्यञ्च रत्नकुशलैर्ज्ञेयं सर्व्वशास्त्राणाम्॥
कुलमेषूपजायन्ते यानि चोपहतेऽहनि।
दोषैस्तानुपयुज्यन्ते हीयन्ते गुणसम्पदा॥
परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीभुजा।
धारणं संग्रहो वापि कार्य्यः श्रियमभीप्सता॥
शास्त्रज्ञाः कुशलाश्चापि रत्नभाजः परीक्षकाः।
त एव सूक्ष्ममाचार्य्या वेत्तारः परिकीर्त्तिताः॥"
इति गारुड़े ६८ अध्यायः॥
विशेषरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या॥*॥ चतुर्द्दश महारत्नानि यथा। रुग्मद्वीपश्चिरथः तत्तनयः शशबिन्दुश्चतुर्द्दशमहारत्नचक्रवर्त्ताभवत्। चतुर्द्दश महान्ति रत्नानि यस्य सः। रत्नानि तु स्वजातिश्रेष्ठानि धर्म्मसंहितोक्तानि।
"चक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म्म रत्नञ्च पञ्चमम्।
केतुर्निधिश्च सप्तैवमप्राणानि प्रचक्षते॥
भार्य्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकृच्च यः।
पत्त्यश्वौ कलभश्चेति प्राणिनः सप्त कीर्त्तिताः॥
चतुर्द्दशैतानि रत्नानि सर्व्वेषां चक्रवर्त्तिनामिति। इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १२ अध्यायः तट्टीका च॥ (अथ रत्नस्य निरुक्तिः।
"धनार्थिनो जनाः सर्व्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत्।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदैः॥"
अथ रत्नस्य नामानि स्वरूपनिरूपणञ्च। यथा,—
"रत्नं क्ली वे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते।
तत्तु पाषाणभेदोऽस्ति मुक्तादि च तदुच्यते॥"
अथ रत्नानां निरूपणम्।
"रत्नं गारुत्मतं पुष्परागो माणिक्यमेव च।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्य्यमित्यपि॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्यत्रानि वै नव।
रत्नं हीरा। गारुत्मतं पान्ना। माणिक्यं पद्मरागः। इन्द्रनीलः नीला।
विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि नवरत्ननिरूपणम्।
मुक्ताफलं हीरकश्च वैदूर्य्यं पद्मरागकम्।
पुष्परागश्च गोमेदं नीलं गारुत्मतन्तथा।
प्रवालयुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो नवाङ्कुर इव।) प्रवालम्। इति शब्दरत्नावली॥
रत्नकूटः, पुं, (रत्नमयः कूटो शृङ्गमस्य।) पर्व्वतविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ (क्ली, द्वीपविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे। २६। ३।
"अस्ति द्वीपवरं मध्ये रत्नकूटाख्यमम्बुधेः।
स्तम्भप्रतिष्ठस्तत्रास्ते भगवान् हरिरव्यिना॥")
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भे लक्षणया अधिकारेऽस्य।) कुबेरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (रत्नानि गर्भेऽस्य।) समुद्रः। इति राजनिर्घण्टः॥
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्येऽस्याः।) पृथिवी। इति हेमचन्द्रः। ४। ३॥ उपचारात् गुणवत्पुत्रवती च॥
रत्नद्वीपं, क्ली, (रत्ननिर्म्मितं द्वीपम्। शाकपार्थिववत् समासः।) रत्ननिर्म्मितस्थानम्। यथा,—
"सिंहस्कन्धाधिसंरूढां नानालङ्कारभूषिताम्।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयज्ञोपवीतिनीम्॥
शङ्खचक्रधनुर्व्वाणलोचनत्रितयान्विताम्।
रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीतनूम्।